

Arkadiusz Rzepkowski

Skład narodowościowy, wyznaniowy i językowy ludności województwa łódzkiego w II Rzeczypospolitej

Przegląd Nauk Historycznych 10/2, 133-153

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ARKADIUSZ RZEPKOWSKI
UNIwersytet Łódzki

Skład narodowościowy, wyznaniowy i językowy ludności województwa łódzkiego w II Rzeczypospolitej

Przedmiotem niniejszego artykułu jest struktura narodowościowa, wyznaniowa i językowa międzywojennego województwa łódzkiego. W dotychczasowych badaniach nie zajmowano się zbyt dogłębnie tą problematyką w odniesieniu do wymienionego terytorium i wskazanego przedziału chronologicznego. Pewne dane dotyczące przedstawicieli konkretnej narodowości można odnaleźć w niektórych pracach, nie są one jednak poświęcone wzmiankowanym powyżej elementom struktury całej ludności województwa łódzkiego.

Pojęcie narodowości rozumiane jest w zależności od epoki w sposób odmienny, co ma także związek z faktem, iż w przypadku różnych terytoriów formowanie się świadomości narodowej zamieszkujących je społeczności następowało w niejednakowym tempie i w innym czasie. W Europie początek procesu kształtowania się idei narodowości przypada na okres średniowiecza. Przynależność narodowa była ujmowana w krajach środkowej i wschodniej Europy jako pojęcie subiektywne. Podczas dokonywanych spisów ludności dane osoby deklarowały zatem konkretną narodowość niezależnie od formalnej przynależności państwowej, a nawet języka, którym się posługiwały¹.

W badaniach statystycznych, których celem jest określenie struktury składu narodowościowego danego terytorium, przyjmuje się, że podziały pomiędzy poszczególnymi narodowościami i grupami etnicznymi są wyraźne. Naród to wielka wspólnota wyższego rzędu o charakterze kulturowym. Narodami będą więc na przykład

¹ A. Maryański, *Narodowości świata*, Warszawa 1994, s. 6–7.

Francuzi, Anglicy, Niemcy, a także Polacy. Grupa etniczna to z kolei grupa ludzi deklarująca wspólnotę odziedziczonej i specyficznej kultury oraz upowszechniająca to przeświadczenie, choć nie mająca własnej państwowości, jak choćby Aromuni czy Romowie². Zwykle jednak w badaniach statystycznych dotyczących składu narodowościowego danego terytorium narody i grupy etniczne traktuje się jako równorzędne.

Informacji o strukturze narodowościowej w odniesieniu do całego województwa dostarczył pierwszy powszechny spis ludności, z tym że wyniki dotyczące całego województwa zostały opublikowane w „Statystyce Polski”. Spis ten zawiera wiadomości na temat struktury narodowościowej województwa łódzkiego odnośnie do całej ludności – miejskiej i wiejskiej. Wyróżniono wówczas następujące nacje: polska, rusińska (ukraińska)³, żydowska, białoruska, niemiecka, litewska, rosyjska, czeska, osoby o innej przynależności narodowej zaliczono zaś do kategorii o nazwie „inna”, natomiast osoby o nieustalonej przynależności narodowej do kategorii o nazwie „niewiadoma”⁴.

W materiałach wytworzonych przez Ministerstwo Opieki Społecznej opisujących stan społeczno-gospodarczy województwa łódzkiego znajdują się dane o strukturze narodowościowej ludności tego województwa i poszczególnych jego powiatów dotyczące roku 1937. Dokonano wówczas podobnego, jak w przypadku pierwszego

² P. Rybicki, *Naród i państwo. Z rozważań nad relacją między dwiema postaciami wielkiej społeczności*, [w:] *Naród, kultura, osobowość. Księga poświęcona Profesorowi Józefowi Chałasińskiemu*, red. A. Kłoskowska i in., Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, s. 488–489; S. Szykiewicz, *Silva ethnicum*, „Etnografia Polska” 1996, nr 51, s. 319–323; A. Rzepkowski, *Ludność miasta Łodzi w latach 1918–1939*, Łódź 2008, s. 109.

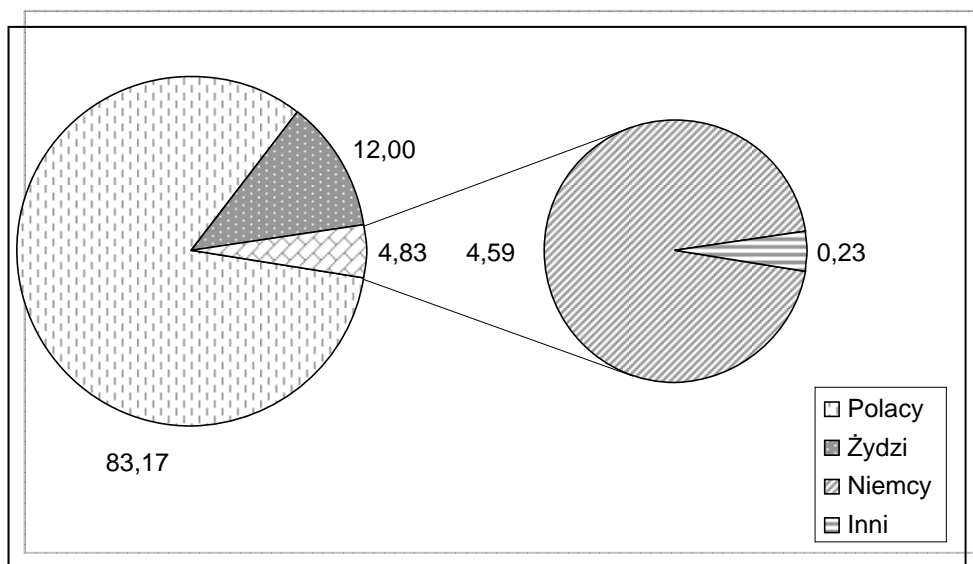
³ Narodowość, względnie grupę etniczną rusińską, właściwie należałoby określać mianem Ukraińców. W czasie powszechnego spisu ludności z 1921 r. używano bowiem w oficjalnej nomenklaturze spisowej terminu stosowanego w okresie staropolskim. Nazwy „Rusin” i „ruski” były także stosowane powszechnie na terenie Galicji w latach jej przynależności do Austrii. Terminy „Ukraińiec” i „ukraiński” były natomiast odnoszone do ludności autochtonicznej zamieszkałej na obszarze Ukrainy w czasie jej przynależności do Rosji. Ruch ukraiński stopniowo zarzucił nomenklaturę stosowaną na terenie Austro-Węgier na rzecz nomenklatury używanej w Imperium Rosyjskim. Por. L. Wasilewski, *Ruski, rusiński czy ukraiński*, „Sprawy Narodowościowe” 1927, R. I, nr 4, s. 389–391.

⁴ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski”, t. XVI, [Warszawa] 1928, s. 79–80, tabl. XI.

powszechnego spisu ludności z 1921 r., podziału populacji zamieszkałej na całym tym terytorium oraz w poszczególnych powiatach na: Polaków, Żydów, Rusinów (Ukraińców), Białorusinów, Niemców, Rosjan, Litwinów oraz na kategorię obejmującą inne narodowości, spośród których część wyszczególniono w podanych pod tabelą uwagach⁵.

Wykres 1

Struktura narodowościowa ludności województwa łódzkiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski”, t. XVI, [Warszawa] 1928, s. 79, tabl. 11 (obliczenia własne).

Strukturę narodowościową ludności województwa łódzkiego w 1921 r. przedstawia wykres 1. Na terytorium tym obok Polaków – 1 873 629 (83,17%) do liczących się grup narodowych w sensie demograficznym należeli tylko Żydzi – 270 437 (12,00%) i Niemcy – 103 484 (4,59%). Przedstawiciele pozostałych nacji⁶, wśród któ-

⁵ Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], Ministerstwo Opieki Społecznej [dalej: MOS], sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. Zaludnienie województwa.

⁶ Oprócz Czechów i Rosjan na terenie województwa łódzkiego obecni byli także Białorusini, Ukraińcy oraz bardzo niewielu Francuzów, Litwinów, Amerykanów

rych dominowali Czesi – 2177 i Rosjanie – 1416, stanowili znikomy odsetek społeczności województwa łódzkiego, wynoszący 0,23%⁷. W miastach województwa łódzkiego także Polacy tworzyli największą grupę narodowościową, choć ich odsetek nie był już tak wysoki i wynosił 65,30%. Znacznie wyższy niż w skali całej ludności województwa był w obrębie ludności miejskiej udział Żydów – 29,15%, nieco tylko większy odsetek Niemców – 5,25%. Odmienne były proporcje pomiędzy tymi nacjami na wsi. Udział Polaków przekraczał tam bowiem 90%, Niemców 4,20%, odsetek ludności żydowskiej był zaś znikomy i wynosił tylko 1,83%⁸.

Wyniki pierwszego powszechnego spisu ludności z 1921 r. zostały także wykorzystane w *Skorowidzu miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*⁹. Dane te przedstawiały skład narodowościowy powiatów leżących w tym czasie na terenie województwa łódzkiego. We wszystkich dominowała ludność polska, choć między poszczególnymi powiatami występowały dość istotne różnice. Najwyższy wskaźnik Polaków odnotowano w powiecie tureckim – wynosił tu 95,63% oraz w powiatach: wieluńskim (94,94%), radomszczańskim (93,59%) i konińskim (91,98%), najniższy występował zaś w powiecie grodzkim łódzkim, gdzie Polacy stanowili 61,92% ogółu populacji. Ludność żydowska występowała na całym obszarze województwa łódzkiego, największy udział Żydów, oprócz powiatu grodzkiego łódzkiego (30,72%) występował w powiatach: brzezińskim – 14,60%, piotrkowskim – 9,46%, sieradzkim – 8,93%, kaliskim – 8,58%, łęczyckim – 8,52%, kolskim – 7,49% i łódzkim – 7,28%. Najmniejszy odsetek zarejestrowano w powiatach: tureckim – 2,43%, słupeckim – 2,84% i konińskim – 2,95%, czyli na północno-zachodnich rubieżach województwa łódzkiego. Ludność

(USA), Anglików, Belgów, Szwajcarów, Szwedów, Duńczyków, Włochów, Węgrów, Tatarów, Romów, Estończyków, Łotyszy, Holendrów, Greków, Rumunów, Gruzynów. W przypadku niektórych narodowości, takich jak Chorwaci, Serbowie, Słowacy, Słowacy, Buriaci czy Czerkiesi, mamy do czynienia zaledwie z jedną lub dwoma osobami. Pewna grupa osób nie określiła też swej narodowości i została określona mianem „kosmopolici”.

⁷ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej...*, s. 79, tabl. XI (obliczenia własne).

⁸ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej...*, s. 79–80, tabl. XI (obliczenia własne).

⁹ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. II (*Województwo łódzkie*), Warszawa 1925, k. nlb, tabl. nlb, tablica wojewódzka.

niemiecka skoncentrowana była przede wszystkim w centralnej i zachodniej części województwa łódzkiego. Najwyższy wskaźnik tej nacji odnotowano na terenie powiatu łódzkiego – 15,51%, następnie były to powiaty: słupecki – 8,25%, brzeziński – 7,29%, grodzki łódzki – 7,01%, kolski – 5,64%, koniński – 5,04% i łaski – 4,02%. Bardzo niewielki był odsetek Niemców w powiecie wieluńskim, gdzie wynosił 0,03%, oraz radomszczańskim – 0,26%. Przedstawiciele innych narodowości i grup etnicznych stanowili znikomy odsetek mieszkańców poszczególnych powiatów¹⁰.

Dość złożoną strukturę narodowościową miały więc powiaty centralne, z grodzkim łódzkim na czele, dość dobrze rozwinięte pod względem gospodarczym, z dużą rolą przemysłu czy handlu w strukturze gospodarki. Powiaty te leżały bowiem w rejonie łódzkiego okręgu przemysłowego, gdzie w okresie zaborów powstał konglomerat Polaków, Żydów i Niemców oraz w mniejszym stopniu innych kultur.

Dla roku 1928 zachowały się dane dotyczące struktury narodowościowej powiatu łódzkiego, które znajdują się w materiałach Wydziału Powiatowego, funkcjonującego w okresie międzywojennym w ramach Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi. Obecnie przechowywane są one w Archiwum Państwowym w Łodzi¹¹. Największą grupę narodowościową tworzyli wówczas na tym terenie Polacy – 74,63%, na drugim miejscu byli Niemcy – 17,97%, następnie Żydzi – 7,28%. Niewielki odsetek to przedstawiciele innych narodowości i grup etnicznych – 0,12%¹².

Do badania struktury narodowościowej międzywojennej Polski wykorzystywano także wyniki drugiego powszechnego spisu ludności z 1931 r. W trakcie przygotowań do jego przeprowadzenia uznano, iż ze względu na słabą świadomość narodową wśród nie-wykształconej części społeczeństwa¹³ II Rzeczypospolitej – szczególnie odnosiło się to do obszarów mieszanych narodowościowo – lepszym rozwiązaniem będzie zadanie spisywanej ludności pytania

¹⁰ *Ibidem*, k. nlb, tabl. nlb, tablica wojewódzka (obliczenia własne).

¹¹ Archiwum Państwowe w Łodzi [dalej: APŁ], Wydział Powiatowy w Łodzi [dalej: WPŁ], sygn. 1534, Spis ludności pow. łódzkiego z r. 1928 (nieurzędowy), k. 2.

¹² *Ibidem*, k. 2 (obliczenia własne).

¹³ W II Rzeczypospolitej zdecydowana większość społeczeństwa posiadała wykształcenie podstawowe (zwane wówczas początkowym), znaczny był też odsetek analfabetów. W 1921 r. pytanie o narodowość mogło być więc rozumiane jako pytanie o obywatelstwo. Znaczna część ludności zamieszkałej na kresach wschodnich w ogóle nie podała narodowości, lecz określiła się jako „tutejsi”.

o język ojczysty, który miał w sposób bardziej wiarygodny określać daną narodowość¹⁴. Wśród prac preferujących tę koncepcję wymienić należy przede wszystkim: Adolfa Krysińskiego, *Ludność polska a mniejszości w Polsce*; Janusza Żarnowskiego, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*; Janusza Tomaszewskiego, *Rzeczpospolita wielu narodów*; Piotra Eberhardta, *Przemiany struktury etnicznej ludności Polski w XX wieku*¹⁵, Zbigniewa Landaua i Janusza Tomaszewskiego, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej (uwagi polemiczne)* czy Tomasza Wysockiego *Struktura narodowościowa mieszkańców Polski w 1931 roku na podstawie deklarowanego języka traktowanego jako ojczysty*¹⁶.

Ustalenia dotyczące struktury narodowościowej Polski w świetle wyników drugiego powszechnego spisu ludności, opierającego się na języku ojczystym, ukazane przez poszczególnych badaczy są jednak rozbieżne. Wyniki spisów powszechnych przeprowadzonych w innych krajach, w których pytano jednocześnie o narodowość i o język ojczysty wskazują, iż liczba osób deklarująca daną naro-

¹⁴ *Kwestia narodowościowa w programie drugiego powszechnego spisu ludności Rzeczypospolitej Polskiej*, wywiad z generalnym komisarzem spisowym p. dr. Rajmundem Buławskim, „Sprawy Narodowościowe”, R. VII, 1932, nr 1, s. 1–2; R. Buławski, *Kwestia narodowościowa w programie Drugiego Powszechnego Spisu Ludności*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002. Wybór pism demografów*, red. Z. Strzelecki i T. Toczyński, Warszawa 2002, s. 206–207; M. Leczyk, *Druga Rzeczpospolita 1918–1939. Spółeczeństwo-Gospodarka-Kultura-Polityka*, Warszawa 2006, s. 107.

¹⁵ W pracy tej zaprezentowano metodę ustalania struktury narodowościowej Polski na podstawie wyników spisu z 1931 r., która polegała na zaliczaniu do narodowości polskiej osób deklarujących wyznanie rzymskokatolickie, analogicznie potraktowano osoby deklarujące inne języki (np. język białoruski + wyznanie prawosławne = Białorusin). Wydaje się jednak, że zastosowana metoda – oparta na założeniu, iż narodowość czy język ojczysty odpowiadają danemu wyznaniu – jest obciążona pewnym błędem, który może być dość duży przy badaniach dotyczących społeczności lokalnych.

¹⁶ A. Krysiński, *Ludność polska a mniejszości w Polsce*, Warszawa 1933; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Spółeczeństwo drugiej Rzeczypospolitej (uwagi polemiczne)*, „Przegląd Historyczny” 1970, t. LXI, z. 2, s. 315–318; J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 372–382; J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985; P. Eberhardt, *Przemiany struktury etnicznej ludności Polski w XX wieku*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 2006, z. 28, s. 55–56; T. Wysocki, *Struktura narodowościowa mieszkańców Polski w 1931 roku na podstawie deklarowanego języka traktowanego jako ojczysty*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 2005, z. 26, s. 32–42, tabl. 3.

dowość nie zawsze jest taka sama, jak liczba osób podająca język tej narodowości jako ojczysty¹⁷. Odnotować należy także, iż np. w 1921 r., podczas dokonywania pierwszego powszechnego spisu ludności na ziemiach polskich, na terenie powiatu działdowskiego zamieszkała tam społeczność podawała język polski jako język ojczysty, lecz zarazem deklarowała przynależność do narodowości niemieckiej¹⁸. Kryterium językowe nie jest więc w pełni wiarygodne przy ustalaniu składu narodowościowego danej populacji.

W dalszej części artykułu przedstawiam strukturę językową województwa łódzkiego według wyników drugiego powszechnego spisu ludności, z 1931 r., które mogą jednak – moim zdaniem – stanowić podstawę do jedynie szacunkowego ustalenia struktury narodowościowej ludności województwa łódzkiego w tym czasie.

W literaturze dotyczącej mniejszości narodowych zamieszkujących międzywojenną Polskę podawane były niejednokrotnie dane dotyczące liczebności mniejszości niemieckiej i żydowskiej na terenie województwa łódzkiego w okresie istnienia II Rzeczypospolitej w latach 20. i na początku lat 30. XX w. Zygmunt Stoliński dokonał próby szacunkowego ustalenia liczebności mniejszości niemieckiej w skali całego województwa i poszczególnych powiatów w 1927 r. wykorzystując dane spisu z 1921 r. oraz statystykę trzynastu roczników dzieci i informacje odnoszące się do ruchu naturalnego. Ustalenia te mają jednak spekulatywny charakter i wzbudzają duże zastrzeżenia natury warsztatowej¹⁹. W pracy Henryka

¹⁷ Powszechny spis ludności dokonany w Rumunii w 1930 r., podczas którego zadawano pytanie o narodowość i język ojczysty, dostarczył danych o liczebności mniejszości narodowych i o liczbie osób uznających języki tych mniejszości za ojczyste. Okazało się wtedy, że liczba osób podających narodowość węgierską, niemiecką i żydowską różni się od liczby osób uznających języki tych narodowości za ojczyste. Z kolei powszechny spis ludności przeprowadzony w 1926 r. w Bułgarii, podczas którego także badano zarówno narodowość, jak i język ojczysty, wykazał, że liczba ludności deklarującej narodowość turecką jest niższa od liczby osób uważających język turecki za ojczysty. Por. E. M e n d e l s o h n, *Żydzi Europy środkowo-wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa 1992, s. 249; P. E b e r t h a r d, *Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie środkowo-wschodniej w XX w.*, Warszawa 1996, s. 232–233, 283.

¹⁸ L. K r z y w i c k i, *Wartość spisu jednodniowego (Streszczenie odczytu w Tow. Ek. i Stat. Polskie)*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002...*, s. 139–143.

¹⁹ Stawia on tezę, iż podczas pierwszego powszechnego spisu ludności część ludności niemieckiej podawała się za Polaków. Dopiero potem, w efekcie działalności agitacyjnej niemieckich partii politycznych, pastorów, nauczycielstwa nie-

Chałupczaka i Tomasza Browarka podana jest z kolei liczebność ludności niemieckiej zamieszkałej na obszarze województw łódzkiego (155,3 tys.)²⁰, wynikająca z danych spisu z 1931 r. związanych ze strukturą językową. W świetle zaprezentowanych wyżej uwag dotyczących błędnego określania składu narodowościowego na podstawie statystyki językowej lub wyznaniowej należy jeszcze raz podkreślić, że nie można w ten sposób ustalić precyzyjnie liczebności Niemców zamieszkujących województwo łódzkie w tym czasie. Z kolei Andrzej Gawryszewski ustalił, opierając się na wynikach tego spisu, liczebność Żydów biorąc jako podstawę deklarowane wyznanie i określił liczebność tej narodowości na 378,5 tys. osób²¹. Wydaje się jednak, iż przyjęta i przez niego metoda nie jest do końca właściwa, jak wykazały bowiem wyniki pierwszego powszechnego spisu ludności z 1921 r. nie tylko Żydzi deklarowali wyznanie mojżeszowe.

Szacunkowe dane²² pochodzące z materiałów Ministerstwa Opieki Społecznej ukazują z kolei skład narodowościowy województwa łódzkiego i poszczególnych powiatów w roku 1937. Dane te nie odbiegają zasadniczo od stanu z 1921 r. Wynika z nich, iż udział Polaków obniżył się nieco w porównaniu z początkiem lat 20. i wynosił wówczas 80,39%, wskaźnik Żydów jest minimalnie wyższy – 12,80%, wzrósł natomiast odsetek Niemców – 6,11%. We wszystkich powiatach województwa łódzkiego w tym czasie Polacy stanowili większość, szczególnie w powiatach tureckim i wieluńskim, gdzie odsetek ich wynosił odpowiednio 92,00% i 93,64%, jedynie w powiecie grodzkim łódzkim, czyli w Łodzi, udział Polaków był zdecydowanie niższy i kształtował się na poziomie 58,55%. Ludność żydowska poza powiatem grodzkim łódzkim, gdzie odse-

mieckiego, nastąpił proces regermanizacji tej grupy populacji. Autor nie podaje w swej publikacji dokładnego źródła, z którego czerpał dane o liczebności wspomnianych wyżej trzynastu roczników i informacje dotyczące ruchu naturalnego, nie omawia prócz tego dokładnie przyjętej przez siebie metody badawczej. Por. Z. Stoliński, *Liczba i rozmieszczenie Niemców w Polsce*, „Sprawy narodowościowe” 1927, R. I, nr 4, s. 371, 376.

²⁰ H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1999, s. 24.

²¹ A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005, s. 281, tabl. VIII.16.

²² W materiałach Ministerstwa Opieki Społecznej liczby odnoszące się do poszczególnych narodowości są bardzo często zaokrąglone, co wskazuje, że są one raczej przybliżone.

tek jej liczył 31,12%, raczej nie przekraczała 10% ludności, wyjątek stanowił jedynie powiat brzeziński – 16,16%. Niemcy tylko w powiecie łódzkim stanowili dużą grupę ludności, dystansując znacznie nawet Żydów, wskaźnik w ich przypadku sięgał 19,28%. W pozostałych powiatach – łącznie z powiatem grodzkim łódzkim – nie przekraczali 10%, a w powiecie wieluńskim stanowili zaledwie 0,22% ogółu mieszkańców²³.

W międzywojennym województwie łódzkim największą grupą narodowościową byli więc Polacy, którzy dominowali zwłaszcza na wsi. W województwie istniały także duże skupiska Żydów i w mniejszym stopniu Niemców. Znaczny odsetek Żydów występował już w okresie zaborów na terenach guberni piotrkowskiej i kaliskiej²⁴, czyli w dużej mierze obszarach późniejszego województwa łódzkiego. Przedstawiciele tej nacji mieszkali przede wszystkim w miastach. Żydzi byli bowiem w międzywojennej Polsce społecznością zdecydowanie miejską, większość z nich ekonomicznie związana była z handlem, przemysłem czy z wolnymi zawodami, czyli zajęciami typowo miejskimi. Pomiędzy 1921 a 1931 r. nastąpił nawet wzrost odsetka ludności żydowskiej zamieszkującej miasta polskie liczące powyżej 20 tys. (z 41,4 do 46,6%). Pod względem udziału ludności żydowskiej w strukturze narodowościowej województwa centralne wyraźnie przewyższały resztę kraju. W województwach wschodnich i południowych, a szczególnie w województwach zachodnich odsetek ludności żydowskiej był znacznie niższy²⁵.

Ludność niemiecka w okresie międzywojennym zamieszkiwała przede wszystkim województwa zachodnie (pomorskie, poznańskie i śląskie), spośród innych województw tylko łódzkie było większym skupiskiem przedstawicieli tej nacji. Po pierwszej wojnie światowej, a szczególnie po ostatecznym ukształtowaniu się granicy polsko-niemieckiej, rozpoczęła się emigracja Niemców do Rzeszy. Ob-

²³ AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb, Zaludnienie województwa (obliczenia własne).

²⁴ W 1910 r. w guberni piotrkowskiej Żydzi stanowili 15,7%, w kaliskiej 9,0%. Por. W. W a k a r, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*, cz. 2 (*Statystyka narodowościowa Królestwa Polskiego*), Warszawa 1917, s. 54–55.

²⁵ L. Wasilewski, *Sprawa kresów i mniejszości narodowych w Polsce*, Warszawa 1925, s. 8; S. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963, s. 126–127, tabl. 49–51; E. Mendelsohn, *op. cit.*, s. 49; H. Chałupczak, T. Browarek, *op. cit.*, s. 165; A. Gawryszewski, *op. cit.*, s. 281–282, tabl. 8.

jęła ona jednak przede wszystkim tereny województwa pomorskiego i poznańskiego, czyli byłego zaboru niemieckiego²⁶.

Województwo łódzkie w czasie istnienia II Rzeczypospolitej było konglomeratem narodowościowym złożonym przede wszystkim z Polaków, Żydów i Niemców, z wyraźną przewagą tych pierwszych, szczególnie w odniesieniu do wsi. W okresie tym nie zaszły istotne zmiany w strukturze narodowościowej tego obszaru, choć możemy mówić o stopniowym umacnianiu się na nim żywiołu polskiego.

W dotychczasowych badaniach nad składem wyznaniowym województwa łódzkiego koncentrowano się na wynikach powszechnego spisu ludności z 1931 r. Tomasz Wysocki we wspomnianej wyżej pracy *Struktura narodowościowa mieszkańców Polski w 1931 roku na podstawie deklarowanego języka traktowanego jako ojczyzny*²⁷ przedstawił własne ustalenia odnośnie do struktury wyznaniowej całej ludności miejskiej i wiejskiej województwa łódzkiego. Strukturę wyznaniową miast województwa łódzkiego omówił także Jerzy Tomaszewski w również wzmiankowanej już pracy *Rzeczpospolita wielu narodów*²⁸. W dalszej części artykułu zdecydowałem się jednak na przedstawienie efektów własnych badań i skonfrontowanie ich z rezultatami uzyskanymi przez tych badaczy.

Informacji o strukturze wyznaniowej województwa łódzkiego w 1921 i 1931 r. zarówno w odniesieniu do całego województwa, jak i poszczególnych jego powiatów dostarczyły dwa powszechne spisy ludności przeprowadzone w dwudziestoleciu międzywojennym. W odniesieniu do 1937 r. dane o składzie wyznaniowym ludności całego województwa łódzkiego i poszczególnych powiatów pochodzą z materiałów Ministerstwa Opieki Społecznej. Mają one jednak charakter szacunkowy. Struktura wyznaniowa ludności kilku powiatów w 1938 r. została także ukazana w materiałach przygotowanych przez Wydział Statystyczny w Łodzi. W spisie z 30 września 1921 r. wyróżniono następujące kategorie wyznaniowe: rzymskokatolickie i ormiańskokatolickie, greckokatolickie, inne wyznania katolickie, mariawici itd., prawosławne, inne wyznania Kościoła wschodniego, ewangelickie (augsburskie, reformowane i unijne), inne wyznania ewangelickie, mojżeszowe, inne wyznania

²⁶ Z. Urbański, *Mniejszości narodowe w Polsce*, Warszawa 1932, s. 161; A. Gawryszewski, *op. cit.*, s. 304–305.

²⁷ T. Wysocki, *op. cit.*, s. 77, tabl. 2.

²⁸ J. Tomaszewski, *op. cit.*, s. 153.

niechrześcijańskie, bezwyznaniowi, niewiadome²⁹. W drugim powszechnym spisie ludności z 9 grudnia 1931 r. klasyfikacja była zbliżona, choć wystąpiły pewne zmiany. Podział na kategorie wyznaniowe wyglądał w sposób następujący: rzymskokatolickie i ormiańskokatolickie, grekokatolickie i obrządek wschodni Kościoła katolickiego, prawosławne, ewangelicko-augsburskie, ewangelicko-reformowane, ewangelicko-unijne, ewangelickie bez bliższego określenia, inne chrześcijańskie, mojżeszowe, inne niechrześcijańskie, nieokreślone, bezwyznaniowi, nie podane³⁰.

Strukturę wyznaniową ludności województwa łódzkiego w 1921 r. przedstawia wykres 2. W 1921 r. trzy największe grupy wyznaniowe tworzyli katolicy³¹, mojżeszowi i protestanci³², przedstawiciele pozostałych wyznań chrześcijańskich i innych religii, ateści i osoby o nieokreślonym światopoglądzie stanowili łącznie znikomy odsetek ludności i zaliczeni zostali do kategorii „inni”. W skali całego województwa największą społecznością byli katolicy – 76,98%, drudzy w kolejności byli mojżeszowi – 14,51%, udział protestantów natomiast wynosił 7,70%. W miastach obok katolików, stanowiących 56,47% społeczności, obserwujemy duży odsetek mojżeszowych (33,75%), wskaźnik protestantów jest natomiast wyższy niż w skali całego województwa (8,78%). Struktura wyznaniowa ludności miejskiej w dużej mierze uwarunkowana była składem narodowościowym ludności miast województwa łódzkiego, katolikami byli bowiem na tym obszarze w olbrzymiej większości Polacy, wyznanie mojżeszowe było domeną ludności żydowskiej, a protestantami byli przede wszystkim Niemcy. Na wsi korelacja struktury narodowościowej z wyznaniową jest także zauważalna, gdyż katolicy stanowią tam prawie 90%, protestanci – 7,06%, odsetek mojżeszowych jest zaś nieduży, choć wyraźnie większy aniżeli wskaźnik Żydów³³. Na wsi liczebność ludności żydowskiej była bowiem niewielka.

²⁹ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej...*, s. 79–80, tabl. 11.

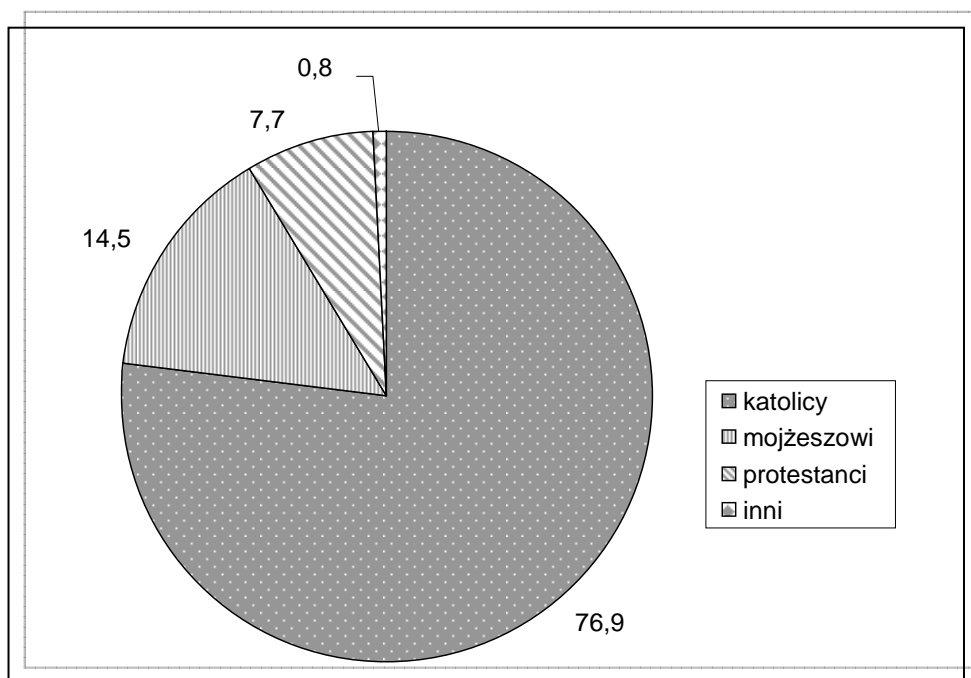
³⁰ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź, „Statystyka Polski”* [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 14, tabl. 10; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi, „Statystyka Polski”* [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 23–26, tabl. 10.

³¹ Chodzi o rzymskich katolików i ewentualnie ormianokatolików.

³² Mam na myśli przedstawicieli wszystkich Kościołów protestanckich.

³³ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej...*, s. 79–80, tabl. XI (obliczenia własne).

Struktura wyznaniowa ludności województwa łódzkiego w 1921 r. (w %)

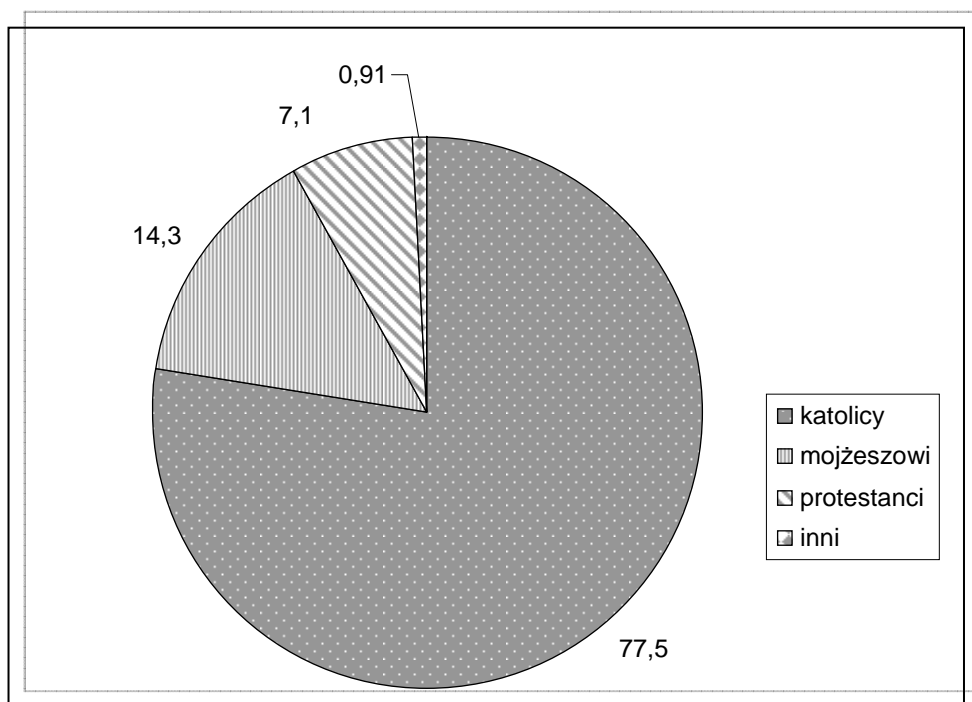

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski”, t. XVI, [Warszawa] 1928, s. 79, tabl. XI (obliczenia własne).

Wyniki powszechnego spisu ludności z 1931 r. w odniesieniu do struktury wyznaniowej dały zbliżone rezultaty³⁴ (wykres 3). W całym województwie łódzkim w porównaniu z wynikami spisu z 1921 r. nastąpił pewien wzrost wskaźnika katolików, zauważalne jest nieduże zmniejszenie się odsetka mojżeszowców i protestantów. W odniesieniu do całej ludności miejskiej oraz samych miast liczących powyżej 20 tys. osób przewaga katolików, podobnie jak w 1921 r., nie była już tak wyraźna (59,85% w obrębie całej ludności miejskiej, 59,17% w miastach liczących powyżej 20 000 mieszkańców), znacznie wyższy był odsetek mojżeszowców (31,24% w

³⁴ W spisie z 1931 r. wyodrębniono miasta liczące powyżej 20 tys. mieszkańców.

Struktura wyznaniowa ludności województwa łódzkiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 14, tabl. 10; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 23, tabl. 10 (obliczenia własne).

wszystkich miastach, 31,54% w miastach powyżej 20 000 mieszkańców), udział protestantów był nieco wyższy jedynie w miastach liczących powyżej 20 tys. ludności i wynosił 8,29%. Na wsi zdecydowaną większość stanowili katolicy, większy był wskaźnik protestantów niż mojżeszowych, którzy tworzyli na niej niewielką społeczność wyznaniową³⁵.

³⁵ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. ... Miasto Łódź*, z. 67, s. 24, tabl. 10; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. ... Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, z. 77, s. 24–26, tabl. 10 (obliczenia własne).

Na terenie województwa łódzkiego w latach 1921–1931, biorąc pod uwagę liczby absolutne, wystąpił wyraźny przyrost wyznawców katolicyzmu (z 1 734 117 do 2 041 570). Podkreślić należy także, iż choć wskaźniki wyznawców judaizmu w tym województwie we wspomnianym przedziale czasu utrzymały się na zbliżonym poziomie (z pewną tendencją spadkową), to nastąpił – jednak nie tak znaczny jak w przypadku katolików – wzrost przedstawicieli tego wyznania w liczbach bezwzględnych (z 326 973 do 378 485), szczególnie w miastach (z 283 105 do 344 931), co było tendencją charakterystyczną dla całego kraju. Zauważalny jest także nieduży wzrost liczebności protestantów w skali całego województwa łódzkiego (z 173 546 do 187 904). Nieznaczne tylko zwiększenie się liczebności protestantów było w dużej mierze wynikiem niższego przyrostu naturalnego wśród tej grupy na obszarze województw centralnych, szczególnie w porównaniu z przyrostem naturalnym katolików³⁶.

Moje ustalenia dotyczące struktury wyznaniowej miast i wsi województwa łódzkiego są więc zbieżne z tymi, które uzyskali Tomasz Wysocki i Jerzy Tomaszewski³⁷.

Warto przyjrzeć się teraz składowi narodowościowemu poszczególnych grup wyznaniowych w odniesieniu do wyników powszechnego spisu ludności z 1921 r. W przypadku katolików można powiedzieć, iż ogromna większość tej społeczności to przedstawiciele narodowości polskiej, na ogólną liczbę katolików w województwie łódzkim, wynoszącą 1 734 111, Polaków było bowiem 1 729 499 (99,73%), pewną część wyznawców katolicyzmu stanowili Niemcy – 3799 (0,22%)³⁸. Niemcy byli przede wszystkim protestantami, na 173 546 wszystkich protestantów zamieszkałych w Łódzkiem, liczba osób narodowości niemieckiej wynosiła 99 416 (57,29%)³⁹. Judaizm był religią charakterystyczną dla Żydów i na całkowitą liczbę 326 973 mojżeszowych większość, bo 269 261 (82,35%), to Ży-

³⁶ S. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce...*, s. 127; A. Krysiński, *Tendencje rozwojowe ludności Polski pod względem narodowościowym i wyznaniowym w dobie powojennej (Dokończenie)*, „Sprawy Narodowościowe” 1931, R. V, nr 4–5, s. 405; tabl. 49 a.

³⁷ J. Tomaszewski, *op. cit.*, s. 153; T. Wysocki, *op. cit.*, s. 77, tabl. 2.

³⁸ Katolicyzm wyznawało też 166 Żydów, 211 Czechów, a także niewielka grupa Rosjan, Ukraińców i przedstawicieli innych narodowości.

³⁹ Wyznawcami protestantyzmu była większość zamieszkujących w województwie łódzkim Czechów – na całkowitą ich liczbę 2177 aż 1939 było wyznania protestanckiego.

dzi, jednak aż 57 304 wyznawców judaizmu⁴⁰ zadeklarowało narodowość polską⁴¹. Dość duża liczba mojżeszowych wśród Polaków jest zapewne wynikiem procesu polonizacji, któremu ulegała część społeczności żydowskiej.

Wyniki powszechnych spisów ludności z 1921 i 1931 r. dostarczyły danych o strukturze wyznaniowej poszczególnych powiatów. Dla powiatu łódzkiego mamy także dane pochodzące ze wspomnianego wyżej Wydziału Powiatowego⁴² odnoszące się do 1928 r. Z danych dotyczących spisu ludności z 1921 r. wynika, iż katolicy dominowali we wszystkich powiatach. Największy odsetek stanowili w powiatach: wieluńskim – 90,37%, tureckim – 90,21% i radomszczańskim – 90,10%, a najniższy w powiecie grodzkim łódzkim – 53,51%. W powiecie grodzkim łódzkim z kolei zanotowano najwyższy udział mojżeszowych – 34,55%, znaczny był także udział osób tego wyznania w powiecie brzezińskim – 17,38%. Najmniejszy wskaźnik mojżeszowych występował w powiatach: tureckim – 5,14%, konińskim – 4,93% i słupeckim – 4,64%, czyli w północno-zachodniej części województwa łódzkiego. Wyznawcy protestantyzmu byli szczególnie widoczni w powiecie łódzkim – 20,20%, dość znaczny odsetek stanowili także w powiatach: brzezińskim (11,70%), słupeckim (11,55%) i grodzkim łódzkim (10,84%). Nie wielki był udział protestantów w powiatach radomszczańskim (2,02%) i wieluńskim (1,19%). Przedstawiciele innych wyznań mieli znikomą udział w strukturze wyznaniowej powiatów województwa łódzkiego⁴³. W 1928 r. w powiecie łódzkim dominowali katolicy – 70,52%, sporo było mojżeszowych – 20,17%, prawie 10% (9,32%) stanowili zaś protestanci⁴⁴.

W 1931 r. struktura wyznaniowa powiatów województwa łódzkiego nie odbiegała zasadniczo od stanu z 1921 r. Katolicy nadal dominowali we wszystkich powiatach, a nawet ich udział nieco wzrósł, najlepiej widać to na przykładzie powiatu grodzkiego łódz-

⁴⁰ Wśród wyznawców judaizmu występują też pojedynczy przedstawiciele nacji niemieckiej, rosyjskiej oraz reprezentantów innych narodowości.

⁴¹ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej...*, s. 79, tabl. 11 (obliczenia własne).

⁴² APŁ, WPŁ, sygn. tabl. nlb. Spis ludności pow. łódzkiego z r. 1928 (nieurzędowy), k. 8.

⁴³ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej...*, s. 24–53 (obliczenia własne).

⁴⁴ APŁ, WPŁ, sygn. 1534, tabl. nlb. Spis ludności pow. łódzkiego z r. 1928 (nieurzędowy), k. 8.

kiego, gdzie wskaźnik katolików w porównaniu z 1921 r. wyraźnie zwiększył się i wynosił w tym czasie 56,26%. Wskaźnik mojżeszowych w większości powiatów spadł w porównaniu ze stanem sprzed 10 lat, tendencja ta generalnie rzecz biorąc dotyczy także wyznawców protestantyzmu. Świadczy to niewątpliwie o umacnianiu się w okresie międzypisowym pod względem demograficznym grupy katolików kosztem mojżeszowych i protestantów⁴⁵.

Strukturę wyznaniową ludności województwa łódzkiego w roku 1937 przedstawia wykres 4. W świetle materiałów MOS skład wyznaniowy zarówno całej społeczności województwa łódzkiego, jak i poszczególnych powiatów tego województwa nie uległ istotnym zmianom w porównaniu z wynikami dwóch powszechnych spisów ludności, choć w skali całego województwa w stosunku do początku lat 30. zauważalny jest nieco większy udział katolików kosztem wyznawców judaizmu i wyznań protestanckich.

Znacznie cenniejsze są wyniki badań prowadzonych przez łódzki Wydział Statystyczny pod koniec lat 30., które jednak dotyczą większości powiatów pozostałych w granicach województwa po zmianie jego granic dokonanej w 1938 r.⁴⁶ We wszystkich tych powiatach w strukturze wyznaniowej ludności przeważali nadal zdecydowanie katolicy, których odsetek w porównaniu z wynikami spisu z 1931 r. w większości tych powiatów jeszcze wzrósł. Wskaźniki dotyczące mojżeszowych i protestantów utrzymują się, generalnie rzecz biorąc, w odniesieniu do sytuacji z początku lat 30. na zbliżonym poziomie⁴⁷, choć z tendencją spadkową, szczególnie w przypadku mojżeszowych⁴⁸.

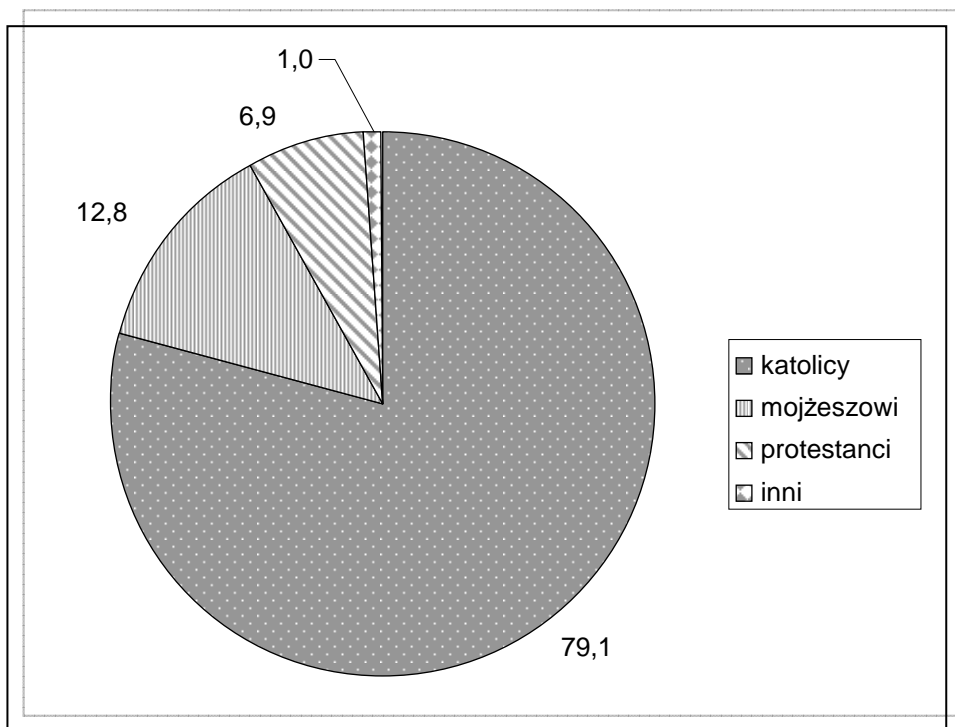
⁴⁵ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. ... Miasto Łódź*, z. 67, s. 14, tabl. 10; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. ... Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, z. 77, s. 27–29, tabl. 11 (obliczenia własne).

⁴⁶ Są to powiaty: brzeziński, łaski, łęczycki, piotrkowski, sieradzki, radomszczański i wieluński. Brakuje natomiast danych odnoszących się do powiatu grodzkiego łódzkiego i powiatu łódzkiego.

⁴⁷ AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. Zaludnienie województwa (obliczenia własne).

⁴⁸ Mogło to być wynikiem odpływu mojżeszowych z tych województw. W niektórych powiatach nastąpił z kolei nieznaczny wzrost odsetka protestantów. Należą do nich powiaty łęczycki (z 3,67 do 4,37%), sieradzki (z 3,40 do 4,20%) czy piotrkowski (z 5,42 do 5,84%). W powiecie piotrkowskim protestanci pod koniec lat 30. byli liczniejsi niż mojżeszowi, którzy wcześniej nad nimi przeważali. Zjawisko to wystąpiło także w powiecie łaskim, choć odsetek protestantów nie zwiększył się na tym terenie.

Struktura wyznaniowa ludności województwa łódzkiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb, Zaludnienie województwa (obliczenia własne).

Na terytorium województwa łódzkiego w okresie dwudziestolecia międzywojennego zamieszkała tu ludność wyznawała więc przede wszystkim katolicyzm, spory odsetek stanowili wyznawcy judaizmu, znacznie mniej było już protestantów. Udział katolików w strukturze wyznaniowej stopniowo umacniał się kosztem wyznawców judaizmu i protestantów, co oczywiście miało związek ze wzrostem liczebnym Polaków na tym obszarze.

Danych o strukturze językowej ludności województwa łódzkiego dostarczył drugi powszechny spis ludności z 9 grudnia 1931 r. W spisie tym pytano o język ojczysty. Wyróżniono wtedy następujące języki: polski, ukraiński, ruski, białoruski, rosyjski, czeski, litewski, niemiecki, żydowski, hebrajski. Osoby podające inne ję-

zyki zaliczono do kategorii „inny”, a te, które nie określiły języka, do kategorii „nie podany”⁴⁹.

Strukturę językową ludności województwa łódzkiego w 1931 r. przedstawia wykres 5. Ludność województwa łódzkiego posługiwała się w tym czasie głównie czterema językami: polskim, jidysz i hebrajskim⁵⁰ oraz językiem niemieckim. Niewielkie społeczności (w odniesieniu do pewnej znikomej liczby osób nie udało się ustalić języka ojczystego) używały innych języków i na wykresie występują w kategorii „inne (języki)”. Język polski uznany został za ojczysty przez 8/10 (80,10%) ludności województwa łódzkiego, jidysz i hebrajski – przez 13,66%, niemiecki natomiast podało 5,90% mieszkańców. W odniesieniu do całej ludności miejskiej wskaźnik osób, które wskazały na język polski, wynosił 62,83%, znaczny był odsetek mieszkańców, którzy zadeklarowali jidysz i hebrajski – 29,89%, mniejszy był natomiast odsetek osób z językiem niemieckim – 7,28%. W miastach liczących powyżej 20 000 mieszkańców udział osób podających język polski był trochę mniejszy – 61,95%, wskaźnik mieszkańców deklarujących język jidysz lub język hebrajski był zaś nieco wyższy – 30,03%, język niemiecki wskazany został jako ojczysty przez prawie taki sam odsetek osób, jak w przypadku całej ludności województwa – 7,66%. Na wsi dominował język polski – 92,74%, na kolejnym miejscu był język niemiecki – 4,92%, a wskaźnik mieszkańców, którzy podali jidysz i hebrajski był niewielki i wynosił zaledwie 1,99%.

Wyniki drugiego powszechnego spisu ludności z 1931 r. zawierają informacje odnośnie do składu językowego poszczególnych powiatów województwa łódzkiego. Struktura językowa powiatów województwa jest w dużej mierze pochodną ich struktury narodowościowej. Na całym terytorium we wszystkich powiatach większość ludności podała jako ojczysty język polski. Największy udział osób deklarujących język polski był w powiecie wieluńskim – 93,71%, a także powiatach: tureckim (92,76%) i radomszczańskim (92,15%), najmniejszy w grodzkim łódzkim – 59,04%.

Najwyższe wskaźniki, jeśli chodzi o języki jidysz i hebrajski, występowały w powiecie grodzkim łódzkim – 31,71%, brzezińskim – 16,44% i kaliskim – 11,05%, najniższe zaś w odniesieniu do tych

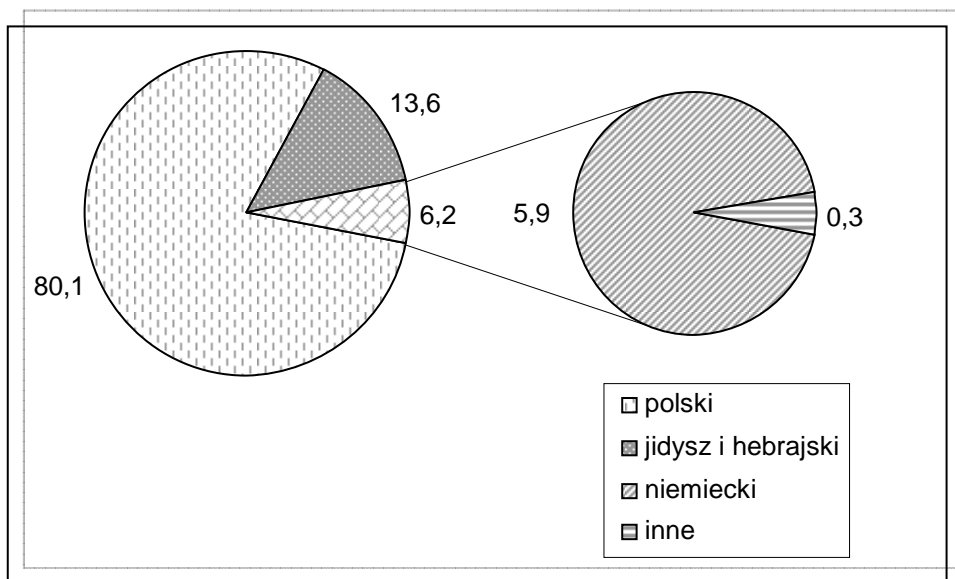
⁴⁹ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. ... Miasto Łódź*, z. 67, s. 14, tabl. 10; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. ... Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, z. 77, s. 23–26, tabl. 10 (obliczenia własne).

⁵⁰ Język hebrajski podała znacznie mniejsza liczba osób niż język jidysz.

języków były wskaźniki w powiecie tureckim – 4,08% i konińskim – 3,44%. Największy udział ludności, która podała jako ojczysty język niemiecki, odnotowano w powiecie łódzkim – 17,60%, dość znaczny był on też w powiecie grodzkim łódzkim – 8,86%, najniższy zaś w powiatach: radomszczańskim – 1,40% i wieluńskim – 0,05%⁵¹.

Wykres 5

Struktura językowa ludności województwa łódzkiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 14, tabl. 10; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 23, tabl. 10 (obliczenia własne).

Opierając się na statystyce językowej nie da się wszelako, jak wspomniano już powyżej, precyzyjnie określić struktury narodowościowej, można jednakże przyjąć, iż język polski deklarowali

⁵¹ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. ... Miasto Łódź*, z. 67, s. 14, tabl. 10; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. ... Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, z. 77, s. 30–31, tabl. 12 (obliczenia własne).

przed wszystkim Polacy, a jidysz i hebrajski – Żydzi⁵², niemiecki natomiast wybierany był przede wszystkim przez osoby odczuwające przynależność do narodowości niemieckiej⁵³. Konkludując należy stwierdzić, iż stosunki językowe w międzywojennym województwie łódzkim, w odniesieniu do całego jego terytorium oraz poszczególnych miast i wsi, były w olbrzymim stopniu determinowane przez strukturę narodowościową istniejącą w badanym okresie na tym obszarze.

ARKADIUSZ RZEPKOWSKI

National, religious and language structure of the population of the Łódź voivodship during the period of the Second Polish Republic

This article describes national, religious and language frame of society in the city of Łódź within the twenty years' interwar period. The base for the researches were the results described in the censuses from 1921 and 1931. Another source of information were the statistics made by Łódź Statistical Department, Ministry of Social Care and District Department acting on behalf of Łódź Voivodship Office existing at that time.

Łódź voivodship, while existence of Polish Republic II, was a multi national conglomerate made of Poles, Jews and the Germans. Where Poles and the Germans were the dominating group there especially in villages. In towns there was a great percentage of Jews. Villages were not inhabited as numerously as towns by them. In the area of Łódź voivodship its inhabitants were Catholics mostly, followers of Judaism were a great group too, Protestants were the smallest part of

⁵² Znajomość języka hebrajskiego wśród Żydów jest sprawą problematyczną i ogranicza się tylko do rabinów i pewnej części inteligencji żydowskiej, język ten podawany był zapewne przez zwolenników ruchu syjonistycznego. Por. A. R z e p k o w s k i, *op. cit.*, s. 121.

⁵³ Dość duża identyfikacja języka z narodowością występowała na obszarze byłego zaboru niemieckiego, gdzie antagonizm polsko-niemiecki z okresu Kulturkampf u rzutował na dużą świadomość narodową Polaków i Niemców (na obszarze tym liczba Żydów była mała). Por. J. S m o l e Ń s k i, *Ludność o języku ojczystym na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej*, „Kwartalnik Statystyczny” 1932, t. X, z. 4, s. 448.

its inhabitants. The role of Catholics became stronger in religious structure thanks to Orthodox Jews and Protestants. It was strongly connected with growth in the presence of Polish people in that area.

Most of the people living there declared Polish language as their mother tongue. It was determined by national structure of the region. Especially in towns a certain percentage of people declared Yiddish or Hebrew language. The smallest number of people declared German language as their mother tongue.